UOT 159.9

Pərvanə İntiqam qızı Hüseynova,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti

UŞAQ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA NATAMAM AİLƏLƏRİN ROLU

Парвана Интигам гызы Гусейнова,
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

РОЛЬ НЕПОЛНЫХ СЕМЬЕЙ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА

Parvana Intigam Huseynova,
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

THE ROLE OF INCOMPLETE FAMILIES IN THE FORMATION OF CHILDREN'S IDENTITY

Xülasə. Natamam ailələr məsələsi aktualdır, çünki əhalinin əhəmiyyətli dərəcəsində ailə-nikah münasibətlərinin təbiətinə xas olan təbii yaşayış şəraitində bəslənməyən natamam ailədən çıxmış fərdlər cəmləşmişdir. Bunlar atasız (və ya anasız) uşaqlar, öz ailələri olmayan və valideynləri ilə yaşamağa davam edən ortayaşlı şəxslərdir. Bu vəziyyət çoxları üçün həyatın maddi tərəfini nəinki çətinləşdirir, həm də onları xoşbəxt bir evliliyin verə biləcəyi tam mənəvi həyatdan məhrum edir.
Açar sözlər: *ailə, natamam, şəxsiyyət, metodika*

Резюме. Проблема неполных семей актуальна, поскольку значительную часть населения составляют выходцы из неполных семей, не подпитываемые естественными условиями жизни, присущими характеру семейно-брачных отношений. Это дети без отца (или матери), люди среднего возраста, которые не имеют собственных семей и продолжают жить с родителями. Для многих такая ситуация не только усложняет материальную сторону жизни, но и лишает их полноценной духовной жизни, которую может обеспечить счастливый брак.
Ключевые слова: *семья, неполноценность, личность, методология.*

Summary. The issue of incomplete families is relevant, as a significant proportion of the population is made up of individuals from incomplete families who are not nourished by the natural living conditions inherent in the nature of family-marriage relations. These are fatherless (or motherless) children, middle-aged people who do not have their own families and continue to live with their parents. For many, this situation not only complicates the material side of life but also deprives them of the full spiritual life that a happy marriage can provide.
Keywords: *family, incomplete, personality, methodology*

Ədəbiyyatda və gündəlik həyatda ailə həyatının bu cür formalarına natamam ailələr deyilir. "Natamam ailələr" termini dedikdə tənha valideynin azyaşlı uşağı (uşaqları) ilə tək yaşaması və tənha valideynin uşağı (uşaqları üçün) əsas məsuliyyəti özünün tək olaraq daşıması nəzərdə tutulur. Sadə dildə desək, natamam ailələr, tək valideynli (daha çox ana) və bir uşaqdan (uşaqlardan) ibarət olan ailələrdir. Natamam ailələri müxtəlif əlamətlərə görə təsnif etmək olar: onların yaranma səbəbləri, valideynin cinsi, quruluşu (uşaqların sayı, onlarla birgə yaşayan qohumlarının olması və ya olmaması), ikinci valideynin uşağın (uşaqların) tərbiyəsində iştirakı və iş-

tirak dərəcəsi, ailənin yaşam dövrünün mərhələsi (həm valideynin yaşı, həm də uşaqların yaşı ilə müəyyən edilir).

Natamam ailələri, onların yaranma səbəbləri daha dolğun xarakterizə edir. Xüsusi ədəbiyyatda, bu səbəblərdən asılı olaraq, natamam ailələrin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

– valideynlərin boşanması nəticəsində yaranan natamam ailələr;

- nikahdan kənar övladın doğulması nəticəsində yaranan natamam ailələr;

– valideynlərdən birinin ölümü nəticəsində yaranan natamam ailələr;

– valideynlərin itirilməsi (ölüm, valideynlik hüququndan məhrum etmə, sərxoşluq, həbsxanada cəza çəkən valideynlər) və qohumlarından birinin uşaqlar üzərində qəyyumluq hüquqlarının qeydiyyatı nəticəsində yaranan digər natamam ailələr və genişlənmiş natamam ailələr (valideynsiz bacı və qardaş, nənə, baba və nəvələr). Sonuncu vəziyyətdə, ən çox rast gəlinən hallar uşaqların nənə və babaları - təqaüdçülər tərəfindən himayəyə götürülməsi hallarıdır.(3, 101)

Qədimdən bəri valideyn evi ata evi adlandırılır, bu ifadədə atanın uşağın şəxsiyyətinin tərbiyəsində və formalaşmasında mühüm rolunu təyin edən dərin bir məna var. Müasir psixoloji tədqiqatlar sübut etdi ki, ailədə təkcə atanın deyil, hər şeydən əvvəl kişinin olmaması uşağın zehni inkişafında geriləmələrin və natamamlığın əsas səbəbidir.

Natamam ailələrdə kişinin olmaması aşağıdakı hallar ilə özünü göstərir:

– intellektual sferanın inkişafının pozulması (şifahi inkişaf səbəbindən uşağın analitik və məkan qabiliyyətləri zərər görür);

– oğlan və qız uşaqlarının cinsi identifikasiya prosesinin yetərincə aydın həyata keçirilməməsi;

– qarşı cinslə ünsiyyət bacarıqlarının yeniyetmələrə öyrədilməsində rast gəlinən çətinliklər;

– anaya həddindən artıq, patoloji bağlılığın formalaşması.

Uşağın intellektinin hərtərəfli inkişafı üçün onun mühitində, erkən uşaqlıqdan başlayaraq hər iki düşüncə növünün - həm qadın, həm də kişi düşüncələrinin qarşılıqlı təmasda olması çox vacibdir. Ailədə atanın olmaması, nə ilə əlaqəli olursa olsun, həm oğlan həm də qızlarda onların intellektual qabiliyyətlərinin inkişafına mənfi təsir göstərir.

Natamam ailədə böyüyən uşağın inkişafı ilə əlaqəli digər bir vacib psixoloji problem, cinsiyyət identifikasiyasının pozulması, cinsi (gender) davranışın formalaşmamasıdır. Cinsin itirilməsi və ya formalaşmaması insanin şəxsiyyətinin bütün inkişafında dərin dəyişikliklər yaradır. Kişilərin və qadınların spesifik cinsi psixoloji keyfiyyətlərinin inkişafında ən böyük rol ataya məxsusdur.

Uşağın həyatının ilk aylarında ata oğlan və qızla fərqli şəkildə oynayır və bununla da onların cinsiyyətlərini formalaşdırmağa başlayır. Uşaqların həyatlarının ilk beş ilində oğlanda kişilik xüsusiyyətlərinin inkişaf edir və qızlarda gələcək heteroseksual münasibətlərin qurulması formalaşır. Buna səbəbdən də uşaq bu dövrdə nə qədər atasız yaşayarsa, o qədər cinsi identifikasiyanın çətinlikləri ortaya çıxa bilər və heç bir başqa kişi atanı əvəz edə bilməz.

Uşaqlar məktəbəqədər yaşda bu və ya digər psixososial rolu daha uğurlu mənimsəyirlər: oğlanlar 5-7 yaş, qızlarda bu dövr daha erkən 3-8 il təşkil edir. Valideynlərin təsiri altında, 3-6 yaş arasında valideynlərin təsiri nəticəsində uşaqda müəyyən bir cinsə aid olma fikri formalaşır, bu da kişi və ya qadın kimi onların şəxsiyyətinin formalaşmasının bütün sonrakı gedişatına çox böyük təsir göstərir.(1, s. 78)

Yalnız anaları tərəfindən böyüdülən oğlanlarda şifahi təcavüzkarlıq, qızlara xas xarakter olan oyun və fəaliyyətlərə üstünlük vermə və ya əksinə, şişirdilmiş kişi davranışının asılı bir xarakter ilə birləşməsi ilə xarakterizə olunan "kompensatorçu kişilik" kimi xarakterlər inkişaf edir.

Qız övladının inkişafında da ata mühüm rol oynayır. Qız övladı üçün ata bir nömrəli adamdır, onun xasiyyəti, davranışı, münasibət nüansları bəzən qeyri-şüuri səviyyədə qızın yaddaşına həkk olunur və gələcəkdə kişilərlə münasibətində bir model rolunu oynayır. Bir qız övladının böyüdülməsində kişi təsirinin çatışmazlığı gələcəkdə onun bir qadın kimi inkişafını əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdirir, içindəki cinsi əlaqə ünsiyyətinin formalaşmasını çətinləşdirir və sonradan şəxsi və ailə həyatına mənfi təsir göstərir.

Ailədə bir atanın və ya onu əvəz edən bir şəxsin olmaması oğlanların kişi kimi şəxsiyyətinin inkişafına təsir göstərir. Gələcəkdə atası ilə kifayət qədər ünsiyyət imkanından məhrum olan oğlanlar çox vaxt ata vəzifələrini necə yerinə yetirməyi bilmirlər və bununla da uşaqlarının şəxsi inkişafına mənfi təsir göstərirlər.

Atasız tərbiyə olunan oğlanlar ya qadın davranış tərzini qəbul edirlər, ya da onlarda qadın davranışı ilə antaqonist olaraq tərs mütənasib olan təhrif olunmuş kişi davranışı təsəvvürü yaranır. Hər iki vəziyyətdə də aqressiv, kobud, sərt və qəddar olan kişi davranışı barədə vulqar bir düşüncəyə malik olur. Bu cür oğlanlar tez-tez daha az yetkin və daha az həvəsli olurlar, özlərini kifayət qədər himayəli hiss etmirlər, təşəbbüskar və balanslı olmurlar, daha çox kövrək olurlar.

Uşaqlıqda kişi təsirinin çatışmazlığı oğlan uşaqlarında adekvat cinsi rolun inkişaf etməsinə maneçilik törədə bilər və homoseksuallığın inkişafının səbəblərindən biri kimi xidmət edə bilər.

Beləliklə, cinsi identifikasiya prosesi, yəni uşağın cinsiyyətini dərk etməsi və müəyyən bir cinsə xas olan psixoloji davranış xüsusiyyətlərini əldə etməsi, ailənin tərkibi və ana və ya atanın uşağın həyat və dəyərlərinin formalaşmasına təsirindən çox asılıdır. Məhz ailə tərbiyəsi şəraitində uşaqlar, fərdi davranışla bağlı ilk təcrübəyə yiyələnirlər, müxtəlif vəziyyətlərə emosional reaksiya verməyi öyrənirlər, təbii və sosial dünyanı dərk etmək üzrə təlim keçirlər, həyatlarının təşkil etməyi öyrənirlər və şəxsiyyətlər arası və həmcinslər arası münasibətdə səmərəli iştirak edirlər.

Natamam ailələrdə ana ana tərbiyəsinin ifratı erkən uşaqlıq dövründə uşağın şəxsiyyətinin deformasiyasına səbəb ola bilər. Tam bir ailədə ana, əlverişli bir ailə mühitini, inam və emosional yaxınlığı qoruyaraq, tam bir ailədə emosional bir fon yaradırsa, ata normativ nəzarət funksiyalarını yerinə yetirir və davranışı tənzimləyir.(4, 178)

Natamam ailədə yuxarıda sadalanan bütün funksiyaların yerinə yetirilməsi anaya tapşırılır və o da heç də həmişə bunun öhdəsindən gəlməyi bacarmır. Belə ailələrdə ana tərbiyəsinin ifratından ilk növbədə oğlanlar əziyyət çəkirlər.

Natamam ailələrdə ana tərbiyəsinin ən çox yayılmış xüsusiyyətlərindən biri, ana tərəfindən oğulun həddən artıq himayə edilməsidir. Oğlunu həyatın çətinliklərindən, məsuliyyətlərindən və risklərindən qorumaq istəyərkən analar çox vaxt uşaqlarının iradəsini iflic edir və oğlanlarının kişi xarakterində böyüməsinə mane olurlar. Nəticədə, ananın hiper himayəsi, oğul və ananın münasibətlərinin ciddi psixoloji mürəkkəbləşməsinə səbəb ola bilər, nəticədə onların arasında emosional təcrid, nifrət və düşmənçilik yarana bilər.

Heç də həmişə ana ilə oğul arasındakı münasibətlər oğulun fərdi deformasiyasına səbəb olmur. Əgər erkən uşaqlıqdan ana övladına çətinlikləri dəf etmək bacarığını aşılayırsa, müstəqilliyini və təşəbbüsünü təşviq edirsə, güclü və cəsarətli olmaq arzusunu stimullaşdırırsa, risk almaq bacarığını inkişaf etdirirsə, o zaman oğul kişi davranış tərzini mənimsəyir və anasının təsiri altında inkişaf edir. Bu vəziyyətdə ana ömrü boyu oğlu üçün etibarlı bir dost olacaqdır.

Bunlar uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasının bəzi psixoloji növlərinin xüsusiyyətləridir ki, bu da natamam ailələrin bütün növlərinə xasdır. Eyni zamanda, natamam ailənin hər növü, uşağın zehni və fərdi inkişaf prosesinə təsir ilə əlaqəli özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

A.S. Spivakovskayanın (2000) qeyd etdiyi kimi, analar atanın olmamasının atanın rolunu tərbiyədən tamamilə kənarlaşdırdığını düşünməklə səhv edirlər. Bütün tənha analar tam şəkildə dərk etməlidirlər ki atanın olmaması bu və ya digər şəkildə tərbiyəyə təsir göstərəcək.

Atasız böyüyən uşaqların ailə tərbiyəsində A.S. Spivakovskaya üç növ münasibəti ayırd edir.

Birinci növ, ananın heç vaxt atadan bəhs etməməsi və tərbiyəni atanın heç olmaması kimi qurması meyli ilə təyin olunur. Bu üslub yalnız uşağın həqiqətən atasını tanımadığı və ananın uşağın dünyaya gəlməsi və gələcək tərbiyəsi ilə bağlı bir qərar qəbul etdiyi bir vəziyyətdə uyğun hesab edilə bilər. Ancaq belə bir vəziyyətdə belə, ana uşağa başa düşə biləcəyi zaman müəyyən izahlar verməlidir və ana uşağa təqdim olunan izahatları nə qədər tez verərsə, bir o qədər yaxşıdır.

İkinci növ davranış, ananın atanı dəyərdən salması cəhdləri ilə xarakterizə olunur. Bu vəziyyətdə, ana ata haqqında müsbət təəssüratları uşaqlıq xatirələrindən silməyə çalışır, bütün gücü ilə uşağını atanın pis bir insan olduğuna

inandırmağa çalışır, bu səbəbdən də ailə yarımçıq qalır. Belə bir tərbiyə mövqeyi hər şərtdə əlverişsiz hesab edilməlidir. Uşaq atasını tanımırdısa və ya onu xatırlamırsa, ananın ona qarşı mənfi münasibətini ədalətsiz olaraq təfsir edə bilər. Üstəlik, uşaqlar belə bir ailədə böyüdükcə anaya daha çox hörmət və qiymət vermək əvəzinə, ona tənqidi baxmağa və bəlkə də atasının olmaması üçün anaya küskünlük bəsləməyə başlayırlar. Daxili ziddiyyətlər belə ortaya çıxır, xüsusilə natamam olan ailə üçün çox lazımlı olan uşaqla ana arasındakı münasibət belə pozulur.

Atasız böyüyən ailələr üçün xarakterik olan üçüncü növ tərbiyə, ən ağlabatan və əlverişli tərbiyə növüdür, bu tərbiyədə uşaqlarda ata obrazı müəyyən üstünlüklərə sahib olan bir insan kimi yaradılır, eyni zamanda mənfi və zəif tərəfləri də göstərilir. Bu, ana üçün ən çətin mövqedir, lakin uşaq böyütmək üçün ən müvafiq mövqedir. Anadan fövqəladə dözümlülük, özünü idarə etmə, dərhal duyğularını boğmaq bacarığı tələb edir. Ana uşaqla münasibətlərdə belə bir mövqeyi ardıcıl və şüurlu şəkildə dərk edirsə, bu, atanın olmaması ilə əlaqəli tərbiyənin əsas çətinliklərini böyük ölçüdə aradan qaldırmağa imkan verir (5, s. 121).

Normal ailədə təbii olan bir çox iqtisadi problemlər tək valideynli ailələrdə xüsusi bir psixoloji məna kəsb edir. Valideynlər övladlarını tədricən ailənin maddi imkanları ilə tanış etməklə doğru mövqe seçirlər. Bununla birlikdə, bəzi tənha analar kiçik yaşlarından uşaqlarına ataları olmadığı üçün uşaqların çox şey ala bilməyəcəyi düşüncəsini aşılamağa çalışırlar, çünki ailəni yalnız bir ana təmin edir. Bunu etmək lazım deyil, çünki uşaq istəklərini məhdudlaşdıran əsl səbəbləri hər zaman düzgün başa düşə bilməz və digər uşaqlara bənzəməməsini, digər uşaqlardan fərqini hiss edə bilər, öz təcrid olunmuş düşüncəsini inkişaf etdirə bilər.

Bəzən də əksinə, əlverişsiz bir tendensiya yaranır, bu tendensiya bəzən açıq şəkildə ifrat dərəcəyə çevrilir. Tək ana, öz valideyn vəzifəsini, uşağının bütün istəklərini yerinə yetirməkdə və digər ailələrdə olan hər bir şeylə uşağını təmin etməkdə görür. Böyüyən zaman bu cür uşaqlar həqiqi qəddarlığa malik ola bilər. Çox vaxt tənha analar uşaqlarla keçirdiyi ünsiyyəti, onlarda minnətdarlıq hissi aşılamaq, fədakarlıq kultu yaratmaq, uşağı dünyaya gətirdiyi üçün anaya təşəkkür borclu olduğunu bildirmək kimi lazımsız düşüncələrə sərf edir, təbii bir valideyn borcu olan sevgi, qayğı üçün minnətdarlıq tələb etmək lüzumsuzdur (7, s. 215).

Qısa nəticələrə yekun vuraraq qeyd etmək istərdik ki, valideynlərin tərbiyədəki rolu çoxşaxəlidir və erkən uşaqlıq dövründə uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasına öz təsirini göstərir. Valideynlərdən birinin, məsələn atanın olmaması, uşağın zehni inkişafının ciddi pozuntularına, ictimai fəaliyyətinin azalmasına, şəxsiyyətin deformasiyasına və uşağın cinsi rolunun müəyyənləşdirilməsi prosesinin pozulmasına, həmçinin davranış və zehni sağlamlıqdakı müxtəlif pozuntulara səbəb olur.

Problemin aktuallıq Müasir reallıqda, natamam ailə əksər hallarda bir uşaqlı və ya bir neçə uşaqlı anadan ibarətdir, yəni əslində analıdır. Bunu nəzərə alaraq ana-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətlərini və onların uşağın psixoloji və fərdi inkişafının təbiətinə təsirini nəzərdən keçirilməsi olduqca aktualdır.

Problemin elmi yeniliyi. bu tətqiqatın elmi yeniliyi uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında natamam ailələrin rolunun artırılması üçün onun imkanlarının genişləndirilməsi, başlica istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi, istifadə olunan psixoloji vasitələrinin metodik sistemində tətbiqinin elmi-metodoloji əsaslarinin yaradilmasi və inkişafi üçün təkliflərin hazırlanmasindan ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Bu tədqiqatın əsasında uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında natamam ailələrin rolu sahəsində hansı dəyişikliklərin baş verəcəyi öyrənilir.

Ədəbiyyat:

1. Адлер А. Понять природу человека. — СПб.: «Академический проект», 2007.
2. Арнаутова Е.П. Стабильность семьи, основанной на повторном браке // Семейная психология и семейная психотерапия, 2017, № 2
3. Вассерман И.И., Горьковая И.А., Ромицына Е.Е. Психологическая методика «Подростки о родителях» и ее практическое применение. М.: Фолиум, 2005.

4. Г.В. Акопов. Формы осознания и проявления бессознательного в родительских отношениях. // Социальные инновации. Защита детства // Журнал фонда «Развитие социальных инноваций». http://www.socin.ru

5. Даниленко О.В. Некоторые аспекты социально-психологической поддержки детей из неполных семей // Социальная работа с детьми и подростками группы риска/ под. ред. А.А.Реана. — СПб.: Благотворительный некоммерческий фонд «Здоровое будущее», 2010, с.71

6. Соколова Е.Т., Ильина С.В. Роль эмоционального опыта жертв насилия для самоидентичности женщин, занимающихся проституцией // Психологический журнал, 2010, № 5, с.70-81.

7. Кошелев А.Д., Шаграев О.А., Корнеев Т.В. Психология семейных отношений: Учеб.пособие для студентов вузов. М.: Академия, 2008, 360 с.

E-mail: parvana.huseynova88@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof.* **H.Ə. Əlizadə**
ped.ü.elm.dok., prof. **L.N. Qasımova**

Redaksiyaya daxil olub: 23.02.2021